

Анатолій КУЗЬ

**ЗАХИСНЕ ОЗБРОЄННЯ ТА СПОРЯДЖЕННЯ
ВІЙСЬКОВИХ ПІДРОЗДІЛІВ ГЕНУЕЗЬКОЇ ГАЗАРІЇ
В XIV-XV ст.**

У статті, автор на основі залучення і аналізу широкого кола писемних та археологічних джерел, розглядає комплекс захисного озброєння і спорядження гарнізонів кримських міст Газарії, його еволюцію упродовж XIV-XV ст. Відзначено, що озброєння та спорядження, яке використовували генуезці в колоніях, за окремими винятками було типово західноєвропейським. Новітні зразки зброї з'являлися за необхідності у зв'язку із воєнно-політичною загрозою. Дослідник визначає основні типи захисного озброєння генуезців, а також географію їх поширення.

Ключові слова: озброєння, панцир, гарнізон, бригадина, шолом, війна, колонія, трибули, павезе, арбалетник, спорядження, інвентарний опис, баклер.

Анатолій КУЗЬ

**ЗАЩИТНОЕ ВООРУЖЕНИЕ И СНАРЯЖЕНИЕ
ВОЕННЫХ ПОДРАЗДЕЛЕНИЙ ГЕНУЭЗСКОЙ ГАЗАРИИ
В XIV-XV вв.**

В статье, автор на основе анализа широкого круга письменных и археологических источников, рассматривает комплекс защитного вооружения и снаряжения гарнизонов крымских городов Газарии, его эволюцию на протяжении XIV-XV вв. Отмечено, что вооружение и снаряжение, которое использовали генуэзцы в колониях, за отдельными исключениями было типично западноевропейским. Новейшие образцы оружия появлялись при необходимости в связи с воєнно-політичєскою угрозой. Исследователь выделяет основные типы защитного вооружения генуэзцев, а также географию их распространения.

Ключевые слова: вооружение, панцирь, гарнизон, бригадина, шлем, война, колония, трибул, павезе, арбалетчик, снаряжение, инвентарная опись, баклер.

Anatoliy KUZ'

PROTECTIVE ARMS AND EQUIPMENT OF MILITARY DIVISIONS OF GENOESE GAZARIA IN XIV-XV centuries

In article the author on the basis of attraction and the analysis of a wide range of written and archaeological sources considers a complex of protective arms and equipment of garrisons of the Crimean cities of Gazaria, its evolution throughout XIV-XV centuries. Is noticed that the arms and equipment which was used by genoeses in colonies, behind separate exceptions was typically West European. The newest samples of the weapon appeared in need of communication with military-political threat. The researcher allocates the basic types of protective arms of genoeses, and also geography of their distribution.

As it is specified in article, the full complex of protective arms of soldiers consisted at different stages of a breast armour (brigandine, plate), helmets (cervelerie, bascinet, sallet), boards (buckler, targa, pavise), iron greave and handcuffs. As protecting arms genoeses actively used tribules.

As the basic buyer and the supplier of the weapon and supplies for armies the commune of Caffa acted, it in most cases and paid services of mercenaries, and only on occasion obligations on itself took mother country. In second half XV century financial burden under the maintenance of garrisons almost completely laid down on shoulders of protectors of Bank of St. George. For needs of garrisons, and also for import the considerable part of arms and equipment was made in Caffa and Soldaja.

Keywords: *arms, an armour, garrison, brigandine, a helmet, war, a colony, tribules, pavise, crossbowman, equipment, the inventory inventory, buckler.*

Відтворити повний комплекс захисного озброєння та військового спорядження воїнів важко, оскільки у XIV-XV ст. ще не було уніфікації ані в одязі, ані в озброєнні. Деякі достовірні відомості про комплекс захисного озброєння генуезьких арбалетників та їхніх командирів знаходимо у морському законодавстві Генуї. Так, у постановках Офіції Газарії від 24 вересня 1333 р. та пізнішій редакції, що була прийнята у 1403 р., вказано рекомендований перелік необхідного озброєння та спорядження, яке повинно було бути на озброєнні корабельних команд.

Коміт галей як начальник веслярів і воїнів мав наступне озброєння: бригандину або кирасу, які одягалися на тіло (*cum coiratia de proba*), залізний нашійник (*collario de ferro*), хороший шолом (*cerveleria de proba*), меч (*spata*), хороший щит (*bono scuto*), павезе (*pavexio*), широкий кинджал (*coltello de latere*).

Спорядження судновласників й торговців, які перебували на кораблях, складалася обов'язково з одного хорошого шолома, залізного нашійника і двох мечів різного розміру (*spatam unam et gladium unum de latere*).

Балістарії повинні були обов'язково мати два арбалети, дві хороші тятиви (мотузки) для них, одну бригандину середньої якості (*coiratiam unam de media proba*), шолом, залізний нашійник, два мечі різного розміру тощо. Балістарії, які несли караульну службу, при собі також повинні були мати кранекіни для натягування тятиви арбалета і 25 веретонів (стріл) на кожного. На всіх оборонців корабля передбачалися щити, інколи павезе [12, с. 324; 31, с. 488-489]. Отже, обладунок і зброя генуезьких найманців, які служили в гарнізонах, та їхніх командирів кардинально не відрізнялися.

Найбільш точно можна простежити комплекс озброєння й спорядження ополчення, яке в разі небезпеки бралася за зброю. В ополченні були як заможні громадяни та нобілі, так і незаможні. Багаті представники генуезької верхівки, яка управляла факторіями, могли дозволити собі мати власні комплекти озброєння й обладунки. Вже у кафинських документах середини XIV ст. зустрічаються описи повного спорядження воїна, яким володіли заможні торговці або юристи. В заповіті купця-п'ячентинця у 1348 р. згадується рицарський обладунок, який складався з наступних елементів: кованого панцира з нарукавниками, пари залізних рукавиць, металічного підборідника і нашійника, шолома з характерним італійським надносником (*баццинетом* – А.К.), меча та щита [10, doc. №2].

В нотаріальних актах Боццоло за 1371 р., які стосувалися продажу з аукціону майна покійного нотаріуса, називався широкий набір озброєння, що йому належав. Тут були круглі щити різних розмірів (*clipeus, bocolerius, bocerius*), мечі,

арбалети, піки, списи і дротики [28, с. 219-223, 245; 20, с. 42-43].

У нотаріальних актах Беліньяно за 1381 р. серед озброєння одного з купців згадується зигська шабля на турецький манер (*ensem zichescum*), латинський меч, залізний шолом, лускатий колет із рукавами (*collarium ferrum cum manicis pro armando*), і піхви для меча зі срібним ланцюжком (*guarnimento gladiatorum*) [9, doc. № 22, 25, 35; 20, с. 43].

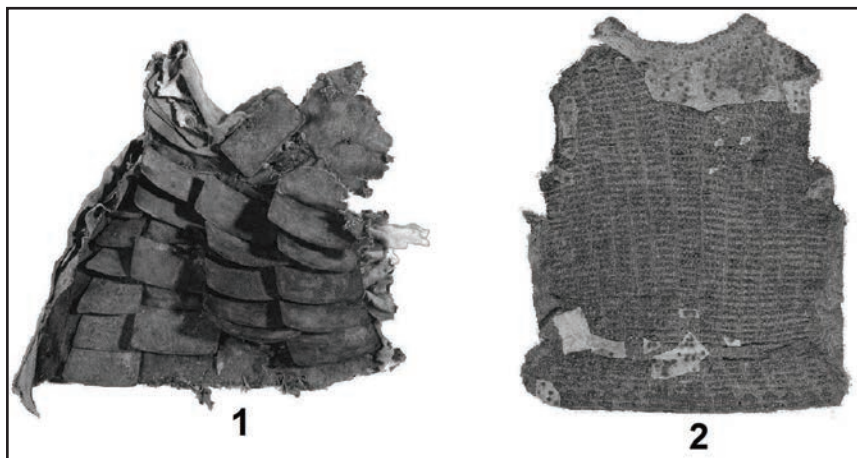
Озброєння та предмети екпіровки, які зберігалися в арсеналах Кафи та інших міст Газарії, призначалися як для італійців, які проживали у колоніях, так і для греків, вірмен та євреїв, котрі формували ополчення. Їх часто залучали до повсякденної вартової служби й підтримки громадського порядку. У першій половині XIV ст., за даними поставок озброєння і спорядження, обладунок ополченця з Кафи міг складатися з наступних частин: кираси або бригадини, шолома (*seguelerii*), нашийника та щита. Обладунок доповнювався зброєю дальнього і ближнього бою: арбалетом, списами двох типів, інколи кинджалом або мечем [26, с. 826]. Інвентарні описи Кафи другої половини XV ст. розширюють цей перелік. Крім того, впродовж століття відбулися зміни в окремих видах озброєння і спорядження. Обладунок ополченця складався з панцира (*rancierie*) або бригадини, наручників, латного горжета, шолома типу „салад”, щитів різних розмірів і форм. Поверх панцирів або бригадин ополченці одягали довгі сорочки із символами Генуї [11, Т. VI, с. 949-950, doc. CCCCLXIII; 11, Т. VII, с. 999-1002].

Основу будь-якого бойового спорядження становив обладунок, який захищав тіло. Найчастіше генуезці для захисту одягали кираси та бригадини. Кираса – один із типів суцільної нагрудної пластини, який використовувався в кінці XII ст., а потім часто зустрічається включно до 1350 р. В латинських текстах кираса позначалася різними термінами (*cuirase, cuirer, cuirie, coracie*). З тогочасних джерел відомо, що кирасу носили між кольчугою і коттою; вона завжди робилася зі шкіри (звідси і назва) [23, с. 313].

Пластинчаста куртка у формі сюртука, з якої пізніше еволюціонувала бригандина, інколи використовувалася до третьої чверті XIV ст., головним чином – в Італії та країнах

Скандинавського півострова [14, с. 50]. Про те, що монголи також використовували обладунки з пластин, писав П'єр Карп'єні: „Вони (*монголи* – А.К.) роблять тонкі, шириною в палець і довжиною в долоню пластини, і виготовляють їх одного розміру у великій кількості. У кожній пластині просвердлюють вісім маленьких отворів, підкладають три вузьких міцних реміні, і на них укладають інші пластини, одну на іншу...” [29, р. 103]. Це були лати з металічних пластин, що наклепувалися на шкіряну основу (*мал. 1*).

Чимало знахідок фрагментів бригадини локалізуються на території генуезьких укріплень у Криму та Приазов'ї. Вони

Мал.1. Бригандини XV ст. (1 – фрагмент, 2 – реконструкція)

відомі у Феодосії [8, арк. 39], Балаклаві [4, с. 10; 30, с. 175-190], Чобан-Куле [22, с. 536, *рис. 20*], Азові [18, с. 73-78]. Особливо цінними є фрагменти обладунку з Азова. У 1979 р., при розкопках житла золотоординського часу, знищеного внаслідок пожежі, археологи знайшли компактною масою комплект залізних предметів, які склали обладунок воїна та спорядження коня. Датування джучидських монет дозволяє припустити, що це житло землянкового типу, яке згоріло під час розгрому Тани військами еміра Тамерлана в 1395 р.

У цьому комплекті знахідок визначають два предмети обладунку – панцир і поножник (наручник). Пластини

мають різну форму, проте складають один панцир. Ці пластини ідентичні тим, що були розкопані В. В. Радловим у верхів'ї Абакана [17, табл. III, 4; 16, с. 21-23]. Детальне дослідження пластин показало, що вони становлять собою бригадину західноєвропейського походження. Як зауважив фахівець з історії італійських колоній у Причорномор'ї С. Карпов, згідно зі статутами цих колоній схожий комплекс повинен був належати главі однієї з двох – генуезької або венеціанської – італійських факторій Тани [18, с. 73, 77-78].

Фрагменти бригадин у значній кількості археологи знаходять у Балаклаві. Як відомо, у Чембало на службі перебував гарнізон із сорока балістаріїв, які в якості захисного обладунку носили бригадини. Пластини із Чембало можна охарактеризувати за своєю формою як прямокутні або трапецієподібні пластини з округленими кутами, заклепками і малою кількістю отворів. Вони кріпилися до підкладки суконної основи заклепками. Наявність декоративних бронзових заклепок на вказаних артефактах дозволяє класифікувати їх, як елементи бригадини [19, с. 283]. Залишки бригадин знайдені на різних ділянках фортеці Чембало, зокрема, у консульському замку, вежі Барнабо Грілло, в районі головних воріт тощо [5, с. 69, *рис.* 85; 1, с. 82, 89, 94, 98, 101; 3, с. 40-41, *рис.* 85].

В інвентарних описах Кафи зустрічаємо й дещо інший тип обладунку, що називався панциром [6, с. 206]. Різниця між бригадиною і панциром була суттєвою. Останній являв собою гомогенні лати. Тіло захищалося округлим нагрудним панциром, який на лінії талії мав прямий край. Нижня його частина перекривалася поверхневою пластиною для нижньої частини грудей, або плакартом, який зверху дещо заокруглювався і в середині грудей прикріплювався до панцира. Панцир такої структури мав, на відміну від бригадини, лише декілька великих пластин і був суцільним [14, с. 82-83]. Саме такі гомогенні лати були найбільш поширені із середини XV ст. Наявність їх у арсеналі Кафи може говорити про те, що Банк св. Георгія забезпечував колонії найновішим на той час захисним озброєнням. На жаль, переконливих археологічних доказів масового використання панцирів ми не маємо. Важливою деталлю спорядження було бойове наголів'я, яке виготовлялося

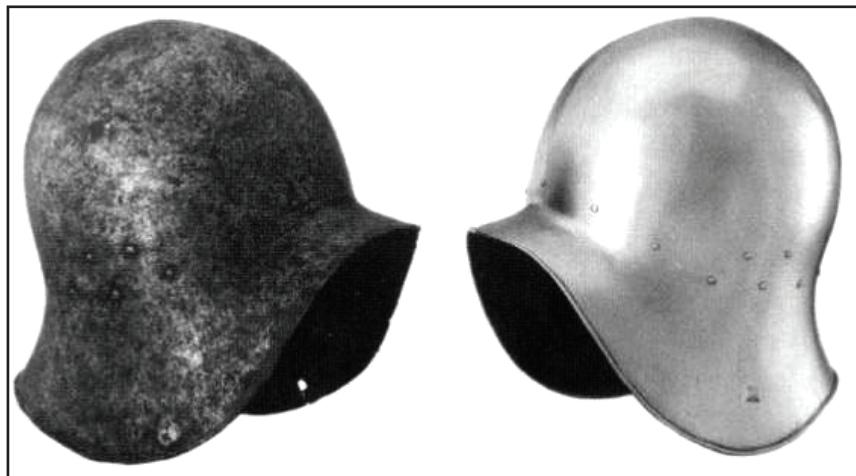

Мал.2. Шолом-сервельєр, XIV ст.

Мал.3. Італійський бацинет середини XV ст.

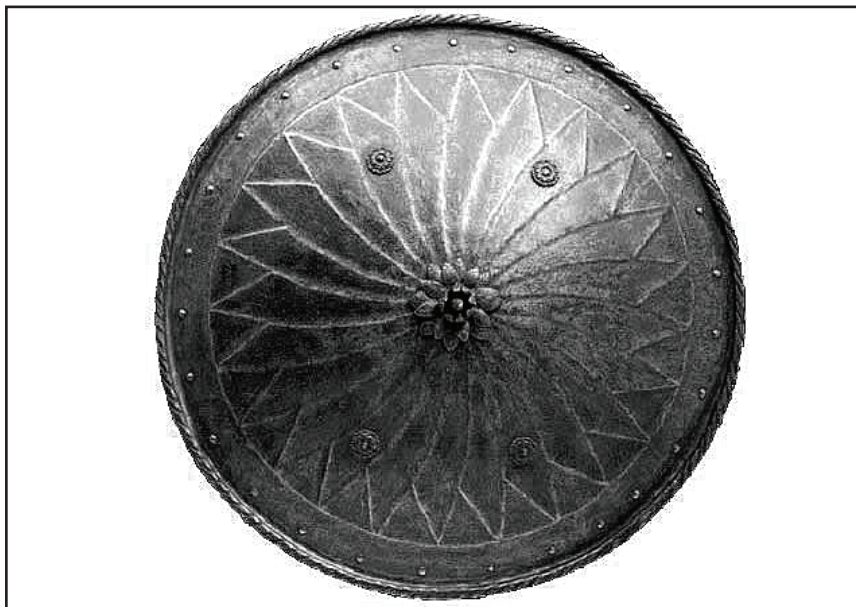
із заліза. Шолом потовщувався в районі чола. У XIV ст. з'явилися бойові наголів'я, що належним чином захищали й потилицю [24, с. 28]. Існували різні типи шоломів. У першій половині XIV ст. генуезькі найманці, а також ополчення в Криму одягали шоломи, схожі до бацинетів. У 1316 р. сюди з Генуї було відправлено партію зі ста шоломів (*cervelerie*). Сервельєр (червельєра) часто позначав бойову шапочку або підкладку до самого шолому. У період з 1310 по 1330 рр. сервельєр інколи зображувався з рельєфно виступаючим низьким кілеподібним гребенем, в іншому – він мало відрізнявся від зображеного сервельєра у відомій Мачейовській Біблії (*мал. 2*). Проте у XIV ст. сервельєри дещо модернізували. Близько 1330 р. до

Мал.4. Середньовічні салати

напівсферичного шолому почали кріпити кольчужну бармицю (*aventail*), що прикривала шию й плечі. Удосконалений шолом почали називати бацинетом [25, с. 27-28]. Кріплення або гачки „вервелли” забезпечували прикріплення бармиці до бацинету крізь просмикнутий через них дріт. Вервелли проходили уздовж краю нижньої частини шолому й бічних країв навколо обличчя, дозволяючи авентайлу закрити шию, щоки і більшу частину обличчя, виставляючи тільки очі, ніс і рот (*мал. 3*). Між авентайлом і шоломом містилася шкіряна (зрідка

полотняна) прокладка. У заповіті жителя Кафи, котрий був вихідцем з П'яченци, у 1348 р. згадується такий тип шолому зі своєрідним надносником [10, doc. №2]. В Італії, у період із 1340 по 1370 рр., замість характерного забрала, яке захищало обличчя, часто ставили трикутний наносник, прикріплений до кольчужного клапана на передплічнику [14, с. 69]. З середини XV ст. обидва вищезгаданих типи шоломів витісняються

Мал.5. Круглий щит-гарч

новим бойовим наголів'ям. Арсенали генуезьких міст у цей період поповнювалися виключно саладами (*мал. 4*). Салад міг бути абсолютно різної форми: схожий на каску або капелюх, із забралом чи без. Спільними рисами є наявність яскраво вираженого напотиличника і поздовжнього ребра жорсткості, яке нерідко перетворювалось на гребінь. Напотиличник міг бути суцільнокованим разом із куполом шолома або приклепувався у вигляді 1-3-х пластин до потиличної частини із загостреною формою на кінці. Італійські салади за формою нагадували античні римські чи грецькі шоломи. Піхотні салади

часто були відкритими або мали оглядову щілину у вигляді довгого розрізу на передній стороні шолома, іноді навіть на його краї [14, с. 89-90]. За даними інвентарного опису Кафи, у 1474 р. на балансі комуни налічувалось більше восьми сотень салатів, якими забезпечувалися підрозділи ополчення [6, с. 207]. Салад до кінця сторіччя користувався значною

Мал.6. Щит-павеза, XV ст.

популярністю серед рицарів і найманих солдатів. Серед військового захисного спорядження генуезьких найманців та ополчення варто згадати й щити, що призначалися для відбиття атак холодної або стрілецької зброї. Вони мали різні форми і розміри. У лігурійських джерелах згадуються наступні типи щитів: круглий бронзовий щит (clipeus), невеликий

круглий металевий щит баклер (bocolerius, bocerius, boclerus), тарч (tarcone, targa, targua, targia), великі прямокутні павезе і табулерії (pavexio, tavolaccio, tabulerii) тощо. Часто всі вони називалися узагальненою назвою „скутум” [12, с. 409; 7, с. 699-700; 20, с. 42-43; 6, с. 207].

Баклер використовувався, головним чином, як допоміжна зброя з мечем або шпагою [27, р. 330-335]. Його тримали за ручку зі зворотної сторони. Баклери мали лише одну рукоятку, яку воїн стискав у кулаці, через що їх називали „кулачними

Мал.7. Парадний щит-тарч, Генуя, перша половина XIV ст.

щитами” [14, с. 201]. Тарчі, зазвичай, мали ліктьове кріплення: один ремінь одягався на передпліччя, а другий затискався в долоні. На правій стороні іноді робився виріз, призначений для фіксації списа (мал. 5). Павезе і табулерії являли собою різновид важкого щита у формі, близькій до чотирикутника, висота якого могла сягати плечей воїна. Відмінністю щита була вертикальна випуклість по його середині [13, с. 137-141]. Такі щити переважно використовувалися арбалетниками (мал. 6). Конкретних знахідок генуезьких щитів у Криму не

зафіксовано, проте відомі умбони від щитів, знайдені у межах Кафи і Солдайї [15, с. 19]. Генуезький парадний щит-тарч, що походив із Франції, на даний час знаходиться в колекції Державного Ермітажу (мал. 7).

Постійних професійних кінних підрозділів у генуезькій Газарії не існувало. Генуезці епізодично застосовували легкоозброєну кінноту, що була менш затратною й більш маневреною, могла вирішувати ті чи інші бойові завдання. Донині невідомо, яке саме озброєння та спорядження використовували оргузі й козаки на службі в генуезькій Газарії. Археологічних знахідок предметів спорядження вершника та коня знайдено небагато, і вони не піддаються класифікації. Зокрема, на території Чембало виявлено фрагмент залізної кованої шпори. Дуга її у вигляді півкільця, плоска всередині і випукло-овальна із внутрішньої сторони. Ширина дуги – 7,3 см, висота – 4,8 см, товщина – 0,4-0,5 см. Стержень круглий, обламаний. Діаметр – 1,0 см, довжина – 6,9 см [3, с. 172, рис. 90]. Цей фрагмент доповнюється і знахідками підків [2, с. 180, рис. 120]. Азовський комплект озброєння вершника і коня залишається єдиною достовірною реконструкцією вигляду кінного воїна. Крім бригадини в золотоординському житлі знайшли деталі кінської вузди – строгий мундштук і наременні бляхи [18, с. 73-78]. Оборона міст і замків середньовічного Криму від постійної загрози збоку кочових народів та войовничих сусідів (генуезців, греків) передбачала створення цілої системи заходів для успішного відбиття нападів. Для цього активно використовувалися і деякі військові загородження, що існували в середньовічному військовому мистецтві. Серед них особливе місце займали трибули [21, с. 234]. На території Криму вони відомі як за археологічними знахідками, так і за даними писемних джерел*.

Таким чином, як бачимо, захисне озброєння і спорядження, яке використовували генуезці в колоніях, за окремими винятками було типово західноєвропейським. Новітні зразки зброї з'являлися при необхідності у зв'язку з військово-політичною загрозою. Повний комплекс захисного озброєння воїнів складався на різних етапах із нагрудних лат (бригантина,

панцир), шоломів (сервельєр, бацинет, шолом), щитів (баклер, тарч, павезе, табулерій), залізних ножників і наручників. Як загороджувальне озброєння генуезці активно використовували трибули. Основним покупцем і постачальником озброєння і припасів для військ виступала комуна Кафи. Проте для потреб гарнізонів, а також на імпорт значна частина захисного озброєння і спорядження виготовлялася в Кафі і Солдайї.

Примітки:

*Більш детальніше про трибули див.: Кузь А. Середньовічні трибули в Криму (з історії загороджувального озброєння) // Древнее Причерноморье. – Одесса, 2011. – Вып. IX. – С. 234-240.

Джерела та література: 1. Адаксина С. Б. Отчёт об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2003 году / Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В.Л. – СПб.-Симферополь: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2004. – 253 с.; 2. Адаксина С. Б. Отчёт об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2004 году / Адаксина С. Б., Кирилко В. П., Мыц В.Л.– СПб.-Симферополь: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2005. – 189 с.; 3. Адаксина С.Б. Отчёт об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2005 году / Адаксина С.Б., Кирилко В.П., Мыц В.Л. – СПб. –Симферополь: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2006. – 223 с.; 4. Адаксина С.Б. Отчёт об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2006 году / Адаксина С.Б., Кирилко В.П., Мыц В.Л. – СПб.-Симферополь: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2007. – 278 с.; 5. Адаксина С.Б. Отчёт об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2002 году / Адаксина С.Б., Кирилко В.П., Мыц В.Л. – СПб.: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2003. – 184 с.; 6. Кузь А. „Inuentarium rerum armorum et munitionum...” (Опис військового озброєння Кафи 1474 р.) // Питання історії України: зб. наук. праць. – 2011. – Т. 14. – С. 204 – 212; 7. Устав для генуезских колоний в Черном море / Пер. с лат. В. Юргевича // ЗООИД. – 1863. – Т.V. – С. 629-816; 8. ФМС НА-519. Айбабина О. А., Бочаров С. Г. Звіт про розкопки Феодосійської експедиції у 1994 р., Сімферополь, 1994, 93 арк.; 9. Airdi G. Studi e documenti su Genova e l'Oltremare. – Genova: Universita di Genova, Istituto di paleografia e storia medievale, 1974.– 364 p.; 10. Bautier R. H. Les relations économiques des Occidentaux avec les pays d'Orient, au Moyen âge: Points de vue et documents // Sociétés et compagnies de commerce en Orient et dans l'Océan Indien. – Paris, 1970. – P. 263 – 331; 11. Codice diplomatico delle colonie Tauro-Liguri durante la Signoria dell'Ufficio di S. Giorgio (MCCCCLIII – MCCCCLXXV) / Ed. A. Vigna // ASLSP. – 1868. – Т. VI. – 1868. – 985 p.;

Т. VII. – 1879. – 1016 p.; **12.** *Impositio Officii Gazarie* / Ed. L. Sauli // *Historiae patriae monumenta edita iussu regis Karoli Alberti.* – 1838. – Т. II. – P. 306-430; **13.** Бехайм В. Энциклопедия оружия / Пер. А. Н. Кирпичникова. – СПб.: АО „Санкт-Петербург оркестр”, 1995. – 576 с.; **14.** Блэр К. Рыцарские доспехи Европы: универсальный обзор музейных коллекций / Пер. с англ. Е. В. Ламановой. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. – 256 с.; **15.** Бочаров С.Г., Джанов А. В. Предметы вооружения XIV-XV веков из генуэзских городов Восточного Крыма // Оръжие и снаряжение през късната античност и средновековието IV-XV в.: резюмета международна конференция (14-16 септември 2000 г.). – Варна, 2000. – С. 19-20; **16.** Горелик М. Армии монголо-татар X – XIV вв.: воинское искусство, оружие, снаряжение. – М.: ООО „Восточный горизонт”, 2002. – 84 с.; **17.** Горелик М.В. Монголо-татарское оборонительное вооружение второй половины XIV – начала XV вв. // Куликовская битва в истории и культуре нашей Родины. – М.: Издательство Московского университета, 1983. – С. 126-154; **18.** Горелик М. В., Фомичев Н.М. Рыцарские доспехи XIV века из Азова // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII – XVI вв. – Ростов-на-Дону: РГУ, 1989. – С. 73-78; **19.** Дьячков С. В. Бригадина арбалетчика из Чембало // Древности – 2010: Харьковский историко-археологический ежегодник. – 2010. – Вып. 9. – С. 273 – 289; **20.** Еманов А. Г. Север и Юг в истории коммерции: на материалах Каффы XIII – XV вв. – Тюмень: Рутра, 1995. – 225 с.; **21.** Кузь А. Середньовічні трибули в Криму (з історії загороджувального озброєння) // Древнее Причерноморье. – Одесса, 2011. – Вып. IX. – С. 234-240; **22.** Мыц В.Л. Частная итальянская сеньория XV в. в Северном Причерноморье (по материалам исследования замка Тасили 1459/60-1475 гг.) // *Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea.* – Iași, 2005. – P. 13-542; **23.** Окшотт Е. Археология оружия: от бронзового века до эпохи Ренессанса / Пер. с англ. М. К. Якушиной. – М.: Центрполиграф, 2006. – 398 с.; **24.** Терещенко Д. Г. Средневековые армии итальянских городов // Военно-исторический альманах „Солдат”. – 2000. – №66. – С. 2-28; **25.** Функен Ф., Функен Л. Средние века: VIII – XV вв.: доспехи и вооружение – крепости и осадные машины – рыцарские турниры и гербы / Пер. с фр. Н. П. Соколова. – М.: АСТ, 2002. – 151 с.; **26.** Юргевич В. Н. Примечания к уставу 1449 года // ЗООИД. – 1863. – Т. V. – С. 816-837; **27.** Allou C. N. *Boucliers-ecus* // *Mémoires de la Société royale des antiquaires de France.* – Paris, 1837. – Vol. 13. – P. 285-345; **28.** Balletto L. *Genova. Mediterraneo. Mar Nero (secc. XIII – XV).* – Genova: Civico istituto colombiano, 1976. – 293 p.; **29.** Buttin F. *Du costume militaire au Moyen Age et pendant la Renaissance* – Barcelone: Real Acad. de Buenas Letras, 1971. – 419 p.; **30.** Dyachkov S. The 15-th century brigandine of a crossbowman from the Genoese fortress of Cembalo // *Acta Militaria Mediaevalia.* – Kraków-Rzeszów-Sanok, 2011. – T. VII. – S. 175-190; **31.** Ardessus J. M. *Collection de lois maritimes antérieures au XVIIIe siècle.* – Paris, 1837. – T. 4. – 611 p.